

О. Г. Сальников

АНТИЧНІ ЗОЛОТІ МОНЕТИ З КОЛЕКЦІЇ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ *

В Одеському державному археологічному музеї зберігається одна з найбільших нумізматичних колекцій нашої країни. В даний час в музеї зберігається біля 60000 монет, з яких значна кількість золотих. Перевірка виявила, що майже всі золоті монети, які у свій час зберігалися в музеї Одеського Товариства Історії та Древностей, в даний час перебувають в Одеському музеї.

Розробка протоколів засідань Товариства і других архівних документів дає можливість в багатьох випадках встановити час надходження окремих монет до музею, шляхи їх придбання, а в деяких випадках і умови знаходження цих монет. Щодо золотих монет, вважаючи їх коштовність і незвичайність, ці відомості в багатьох випадках можна встановити точно.

Це повідомлення є попередньою інформацією про золоті античні монети з колекції ОДАМ. Таких золотих монет в музеї зберігається 84.

До першої групи золотих античних монет належать три екземпляри монет Персії, так званих «даріків» (інв. №№ 52169, 52281, 52194). На початку XX сторіччя відомий французький нумізмат Ернест Бабелон намагався розподілити «даріки» поміж окремими царями династії Ахеменідів¹. Але його схему було піддано серйозній критиці, завдяки чому і зараз лише з великим зусиллям можна виявити стилістично більш ранні та пізні монети. Щодо одеських монет, то один «дарік» (інв. № 52169) певно належить до більш стародавніх монет, останні два є представниками значно пізнішого часу. Треба зауважити, що одного із «даріків» (інв. № 52194, табл. I, 1) було знайдено у балці в околицях Єлісаветграду (теперішній Кіровоград)².

До цього часу на території нашої країни бували знахідки срібних сіклів Персії лише у Закавказзі³. Без сумніву можна сказати, що знахідка золотого «даріка» на межі степової та лісової зон УРСР є важливим фактом і це питання потребує окремого розгляду.

Друга група античних монет, що нас цікавлять і які знаходяться в музеї, це є електрові монети міст Малої Азії. До цієї групи відносяться чо-

* Доповідь, прочитана на засіданні секції нумізматики сесії Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, присвяченої результатам археологічних досліджень 1958 р; сесія відбувалася в Москві в квітні 1959 р.

¹ E. Babelon, *Traite des monnaies grecques et romaines*, II partie, t. I, Paris, 1907, p. 249/250—263/264; t. II, Paris, 1910, p. 37/38—71/72.

² Рукописний каталог К. М. Мілісавлевича, т. 20, Одеса, 1926, стор. 21, № 1—7—7.

³ А. Н. Зограф, *Находки античных монет на Кавказе*, ТОНГЭ. т. I, 1945, стор. 52—53, №№ 24—25.

тири монети м. Кізика—всі виданих типів: на першій гекті (інв. № 52125) зображено голову цапа вліво і тунця⁴; на другій гемігекті (інв. № 52067, табл. I, 2) — чоловічу голову архаїчного стилю вліво і тунця⁵; на третій гемігекті (інв. № 52128) — собаку, яка йде по тунцю вліво⁶; на четвертій гекті (інв. 52129)—біжучу постать з кинджалом вправо і тунця⁷. Першу із вказаних монет куплено в с. Парутіно в 1924 р. і опубліковано⁸. Друга монета, за даними музейного архіву, також придбана в с. Парутіно, але в який час, невідомо⁹. Обидві монети являють великий інтерес для історії грошового обігу Ольвії, бо вказівки про знаходження кізикінів в Ольвії в літературі майже завжди даються в загальному виді¹⁰. Походження останніх двох кізикінів невідомо.

До цієї ж групи належать чотири екземпляри електрових гект Лесбоса та дві фокейські гекти. Монети за такими типами видані¹¹, але походження їх на превеликий жаль, невідоме.

Невідомо також походження видатної за своїми художніми якостями, електрової карфагенської монети (інв. № 52075). Б. В. Хед датує такі монети 342—340 рр. до н. е.¹²

Дальшу групу золотих монет складають монети Македонії. Серед цих монет є дуже рідка монета м. Терони (інв. № 52142, табл. I, 3), яку можна віднести до останньої чверті V в. до н. е.

В літературі, яку була можливість використати, знайдені вказівки лише на срібні монети з таким зображенням¹³. На лицевій стороні — сатир, який заглядає в енохою; на зворотній написано ΤΕΡΩΝΑΟΝ (напис розміщується вздовж периметру прямокутника). Вага монети 3,19 г.

В нумізматичному кабінеті музею є серія золотих монет македонських царів. Передусім слід вказати на два статери та дві монети вартістю в чверть статера Пилипа II, звичайних типів. З них один статер (інв. № 52275) з характерною ознакою півмісяця під ногами коня і одна тетарта (інв. № 52288), характерною ознакою якої є канфар, знайдені в Ольвії¹⁴.

В музеї також є два статери Олександра Македонського, які надійшли до музею в 1893 р. і в 1895 р. від О. Л. Берт'є-Делагарда¹⁵. Один з цих статерів належить до дуже рідкісної групи з царським титулом (інв. № 52308, табл. I, 4). Перша з монет звичайного типу; знайдена вона в Ольвії¹⁶. Там же було знайдено і статер Пилипа III (інв. № 52314),

⁴ Н. Fritze, Die Elektronpraegung von Kyzikos, «Nomisma», В. VII, 1912, S. 5, № 48, Taf. I, 49.

⁵ Там же, стор. 6, № 62, табл. II, 14—15.

⁶ Там же, стор. 8, № 93, табл. III, 12.

⁷ Там же, стор. 9, № 113, табл. III, 32—33.

⁸ Г. Д. Штейнванд, Кізикський гект Одеського археологічного музею, ВОРК, частина 4—5, серія археологічна, 1930, стор. 7.

⁹ Рукописний каталог, т. 20, стор. 18, № 1—1—6.

¹⁰ Наприклад, А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 126, прим. 3.

¹¹ Лесбос: № 52078=Бабелон, вказ. праця, табл., 162, 12; № 52132=Бабелон, табл. 160, 10—11; № 52130=Бабелон, табл. 159, 14; № 52077=табл. 159, 26. Фокея: № 52138=В. V. Head, Catalogue of the Greek Coins of Ionia, London, 1892, pl. V, 6—7; № 52099=pl. IV, 15.

¹² В. V. Head, Historia Numorum, Oxford, 1911, p. 879, fig. 393.

¹³ Там же, стор. 207 (Хед посилається на книгу F. Imhoof-Blument, Monnaies grecques, Paris, 1883, pl. C, 23).

¹⁴ Протокол 271 засідання ООИД, стор. 13; Протокол 269 засідання ООИД, стор. 22; пор. також Рукописний каталог музею, т. 20, стор. 9, № 1—1—1 та стор. 14, № 2—4—4. Обидві монети подаровано О. Л. Берт'є-Делагардом.

¹⁵ Протокол 271 засідання ООИД, стор. 13; Протокол 286 засідання ООИД, стор. 13.

¹⁶ Рукописний каталог, стор. 10, № 1—2—2.

він теж був подарований О. Л. Бертъе-Делагардом разом з вищезгаданими монетами¹⁷.

Великий інтерес являє собою група статерів фракійського царя Лісімаха (306—281 р. до н. е.). Всі вони належать до більш пізнього і поширеного типу: голова Олександра Македонського з рогом Аммона на аверсі та Афіна на троні на реверсі. Виходячи з того, що ці монети публікуються нами окремо, наводимо лише короткі відомості про ці монети у вигляді таблиці.

№№ п.п.	Інвент. №	Розмір та вага	Місце карбування	Місце знахідки	Аналогії
1	52301	19,5 мм, 8,47 г	Хрисаорис	Анадольський скарб ¹⁸	Е. М. Придик ІАК, вып. 3, табл. XII, 60
2	52267	19 мм, 8,37 г	?	Ольвія ¹⁹	L. Müller, № 518
3	52295	19 мм, 8,57 г	Одессос	Невідоме ²⁰	B. Pick — K. Regling AMNG, 1, 2, № 2122
4	52197	19 мм, 8,36 г	Одессос	Ольвія ²¹	Там же, № 2134
5	52189	18—20 мм, 8,40 г	Візантій	Туапсинський скарб ²²	A. Zograph, Num. Chron. 1925, p. 29
6	52163	19,5 мм, 8,20 г	Візантій	Тира ²³	Отчет ООИД за 1890 г., титультний лист
7	52154	19 мм, 8,25 г	Томи	Ольвія ²⁴	B. Pick — K. Regling, № 2478
8	52284	18,5—19 мм, 8,28 г	Каллатіс	Ольвія ²⁵	Там же, I, 1, № 266

Таким чином, монети македонських царів з Одеського музею являють собою важливий історичний матеріал, що стверджує широкий обіг золотих монет Пилипа II, Олександра та Лісімаха в античних містах Північно-західного Причорномор'я.

В фондах Одеського музею зберігаються дві золоті монети з надписом ΚΟΣΩΝ (інв. № 52180 і 52303), яким нещодавно була присвячена стаття Н. П. Розанової²⁶. При рішенні все ще спірного питання про місце карбування цих монет, не зайве буде взяти до уваги, що одна з цих монет була придбана в м. Білгород-Дністровському²⁷.

Золоті монети античних міст Північного Причорномор'я являють особливий інтерес для радянської науки. На жаль, в Одеському музеї їх мало: дві ольвійських, одна херсонеська і три пантікапейських. Золоті мо-

¹⁷ Протокол 271 засідання ООИД, стор. 13; Рукописний каталог, стор. 13, № 1—3—3.

¹⁸ Рукописний каталог, стор. 69, № 1—35. Пор. Е. А. Придик, Анадольский клад 1895 г., ИАК, вып. 3, стор. 58.

¹⁹ Рукописний каталог, стор. 79, № 6а—40—215; пор. Протокол 271 засідання ООИД, стор. 13 (подарунок О. Л. Бертъе-Делагарда).

²⁰ Протокол 286 засідання ООИД, стор. 12.

²¹ Протокол 290 засідання ООИД, стор. 11; Рукописний каталог, стор. 78, № 6—40.

²² Протокол 436 засідання ООИД (ЗОИИД, т. XXXII, 1915, приложение, стор. 109); пор. A. Zograph, The Teoparse Hoard, Num. Chron., 1925, p. 29.

²³ Протокол 254 засідання ООИД, стор. 2; Рукописний каталог, стор. 74, № 4—38.

²⁴ Рукописний каталог, стор. 70, № 2—36.

²⁵ Там же, стор. 77, № 5—39.

²⁶ Н. И. Розанова, О золотых монетах с надписью ΚΟΣΩΝ, КСИИМК, вып. 66, 1956.

²⁷ Рукописний каталог, стор. 82, № 2—42—42. Пор. А. Н. Зограф, Монеты Тир, М., 1957, стор. 58 (пор. також В. Н. Юргевич, Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического изучения, Тр. VI АС, т. II, 1888, стор. 31, прим. I).

нети Ольвії — звичайні півдрахми кінця IV або початку III в. до н. е. (інв. №№ 52148 та 52309²⁸).

Унікальний херсонеський статер 158 р. херсонеської ери був виданий Е. Міннзом (інв. № 52107, табл. 1, 5)²⁹. Як відомо, золоті херсонеські монети з зазначенням дат трапляються надзвичайно рідко: в усьому світі їх є п'ять екземплярів різних років³⁰. Один з цих статерів перебуває у Парижі, але і до цього часу він відомий лише по мовному опису. Щодо золотих монет Пантикапея, то вони належать до трьох різних груп: перша група (інв. № 52146) — сатир без вінка вліво, друга (інв. № 52210) — сатир в три чверті, п'ята (інв. № 52143) — сатир вліво з вінком; монети подібних типів неодноразово видавались³¹.

Датовані золоті статери боспорських царів в Одеській збірці — це переважно монети кінця II і початку III ст. н. е. Дуже важливо відмітити, що всі вони пройшли державний пробірний аналіз, наслідком чого є можливість встановити, як поступово зменшувався вміст в них золота.

Найдавніша монета боспорських царів — це статер 335 року боспорської ери, який належав цариці Гіпепірі (інв. № 52304). Монета видана О. Л. Бертьє-Делагардом. Надійшла вона до музею в 1894 р., як подарунок П. О. Бурачкова³². Монета викарбована з високоякісного золота (пробірний аналіз — 916).

Наступна серія монет з іменами царів належить Савромату I, це є звичайні статери 406 р. боспорської ери (інв. № 52310) і 418 р. (інв. № 52083 і 52294). Дві останні монети вироблені різними штампами³³. Щодо їх проби, то вона значно нижче і становить 585—583. Таку ж саму пробу має і статер царя Реметалка (інв. № 52076)³⁴.

На тім же рівні залишається проба шести статерів царя Євпатора: 458 — I екземпляр (інв. № 52080), 4 екземпляри 459 (інв. №№ 52081, 52071, 52079 і 52082) і один екземпляр 461 (інв. № 52066) років боспорської ери. Монети ці самі звичайні і дрібні різниці між штемпелями можна визначити лише при складанні корпусу царських монет Боспора³⁵. Звичайно вважають, що різке погіршення якості металу почалося при царі Євпаторі, але вказівки аналізу одеських екземплярів показують, що вже «золото» Савромата I за своїм вмістом не відрізняється від так званого «електра» царів Реметалка і Євпатора. Слідуюче серйозне погіршення якості металу починається значно пізніше, як це показують монети Савромата II.

В фондах музею є 10 статерів Савромата II. Перша з його монет (інв. № 52108) датована 483 р. боспорської ери. На ній зображення імператора, а перед ним наконечник списа. Тим же штемпелем викарбована передня сторона на екземплярі Британського музею³⁶. Цей екземпляр має ще порівняно високу пробу — 520.

Слідуючий статер Савромата II (інв. № 52084) датується 485 р., пе-

²⁸ E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, pl. III, I. О. Г. Сальников, Золоті та срібні монети Ольвії з колекції Одеського музею, Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 43, №№ 1—2, табл. XV, 1—2.

²⁹ Е. Г. Міннз, Вказ. твір, табл. IV, 25.

³⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 149.

³¹ А. Н. Зограф, там же, стор. 172—176, табл. 40, 7, 8 и 11; П. О. Бурачков, Общий каталог монет и т. п., ч. I, Одесса, 1884, табл. XIX, 28, 40 и 47.

³² А. Л. Бертьє-Делагард, Монеты властителей Боспора Киммерийского, ЗООИД, т. XXIX, 1911, табл. IV, 69. Пор. Протокол 279 заседания ООИД, стор. 11, № 7.

³³ П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXVIII, 141 та 145.

³⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. 47, 15.

³⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. 48, 5 та П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXIX, 196.

³⁶ W. Wroth, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Pontus, Paphlagonia etc.*, London, 1889, pl. XV, 12.

ред царем стоїть зображення палиці. Одеський екземпляр з передньої сторони карбовано тим же штампом, що і монету Британського музею³⁷. Дві монети (інв. №№ 52094 і 52104) датуються 490 р. Перша має відмінну ознаку — кульку перед бюстом імператора³⁸, друга — шестикутну зірку³⁹, на обох монетах перед царем нема ніяких додаткових зображень. Далі йде статер 491 р. (інв. № 52102) з тризубцем перед імператором⁴⁰. В збірці Одеського музею є також одна монета 493 р. (інв. № 52097) із зіркою перед імператором; цей екземпляр був опублікований Е. Міннзом⁴¹. В музеї є ще три варіанти монет 495 р.; цей рік взагалі був самим багатим у карбуванні Савромата II (інв. №№ 52095, 52100 і 52116). На звороті цих монет зображені бюсти імператорів Септімія Севера і Каракалли. На всіх трьох варіантах перед царем нема ніяких відмінних атрибутів, але між бюстами імператорів стоять різні зображення: зірка, тризубець⁴² і шарик⁴³. Варіант з зіркою поміж імператорами, оскільки це відомо, не видавався (табл. I, 6). Не видавався і останній статер Савромата II з Одеської колекції, помічений 503 р. (інв. № 52113; табл. I, 7) з зображенням зірки перед імператором. Дані пробірного аналізу показують, що в 483 році, напередодні проведення грошової реформи, золотий вміст монет Савромата II дуже близький до золотого вмісту монет його попередників (520). Однак в 485 році ми знаходимо лише 350, в 490 році — 340 і 320, а в 495, 493 і 491 роках — 375 (одна з монет останнього року має вміст золота лише 330). З цього можна скласти висновок, що введення нових номіналів міді впливало на нове погіршення якості металу, яке здійснювалось за вказівками царя⁴⁴.

В Одеській нумізмати́чній збірці статери царя Рескупоріда III порівняно численні (12 екземплярів). Найбільш ранні стосуються до 511 і 512 років боспорської ери (інв. №№ 52105 і 52086): перед імператором на обох монетах знаходиться восьмипромінна зірка. Перша з цих монет видана⁴⁵, видані і подібні другій⁴⁶. За ними йде один статер 515 року (інв. № 52115), на якому перед імператором поміщена вже шестипромінна зірка⁴⁷ і два статера 516 року (інв. №№ 52101 і 52092), теж з шестипромінними зірками, але різних штемпелів⁴⁸, а також три монети 517 року (інв. №№ 52087, 52133 і 52090). На перших двох монетах перед царем нема ніяких атрибутів, перед імператором на одній з них шестипромінна зірка⁴⁹, на другій — восьмипромінна, а на третій монеті перед імператором нема ніяких атрибутів, але перед царем є зображення тризубця⁵⁰. Монет 518 року боспорської ери в збірці музею нема, але 519

³⁷ W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Pontus, Paphlagonia etc., London, 1889, pl. XV, 13.

³⁸ П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXX, 208, з палицею перед царем.

³⁹ П. О. Бурачков, табл. XXIX, 207.

⁴⁰ А. Н. Зограф, Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II, ВДИ, 1938, № 2, стор. 293, рис. № 15.

⁴¹ Е. Г. Міннз, вказ. твір, табл. VIII, 9.

⁴² Danish National Museum, Thrace, p. I, 1942, pl. II, 65.

pl. II, 65.

⁴³ CBM, Pontus etc., табл. XVI, 2; П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXX, 213.

⁴⁴ А. Н. Зограф, Реформа денежного обращения, ВДИ, 1938, № 2, стор. 292; Античные монеты, стор. 204—206.

⁴⁵ Міннз, вказ. твір, табл. VIII, 15.

⁴⁶ П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXXI, 259; CBM, Pontus, pl. XVI, 12.

⁴⁷ Каталог Ф. Прове (Brüder Egger, Auktionskatalog № XLVI, Griechische Münzen, Sammlung Th. Prowe, Wien, 1914, табл. X, 538, 540, 542.

⁴⁸ А. В. Орешников, Каталог собрания древностей гр. А. С. Уварова, вып. VII, М., 1887, стор. 108, № 709 (перед царем меч).

⁴⁹ П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXXI, 265, пор. Каталог Прове, табл. X, 551 та 553.

⁵⁰ Каталог Прове, табл. X, 549.

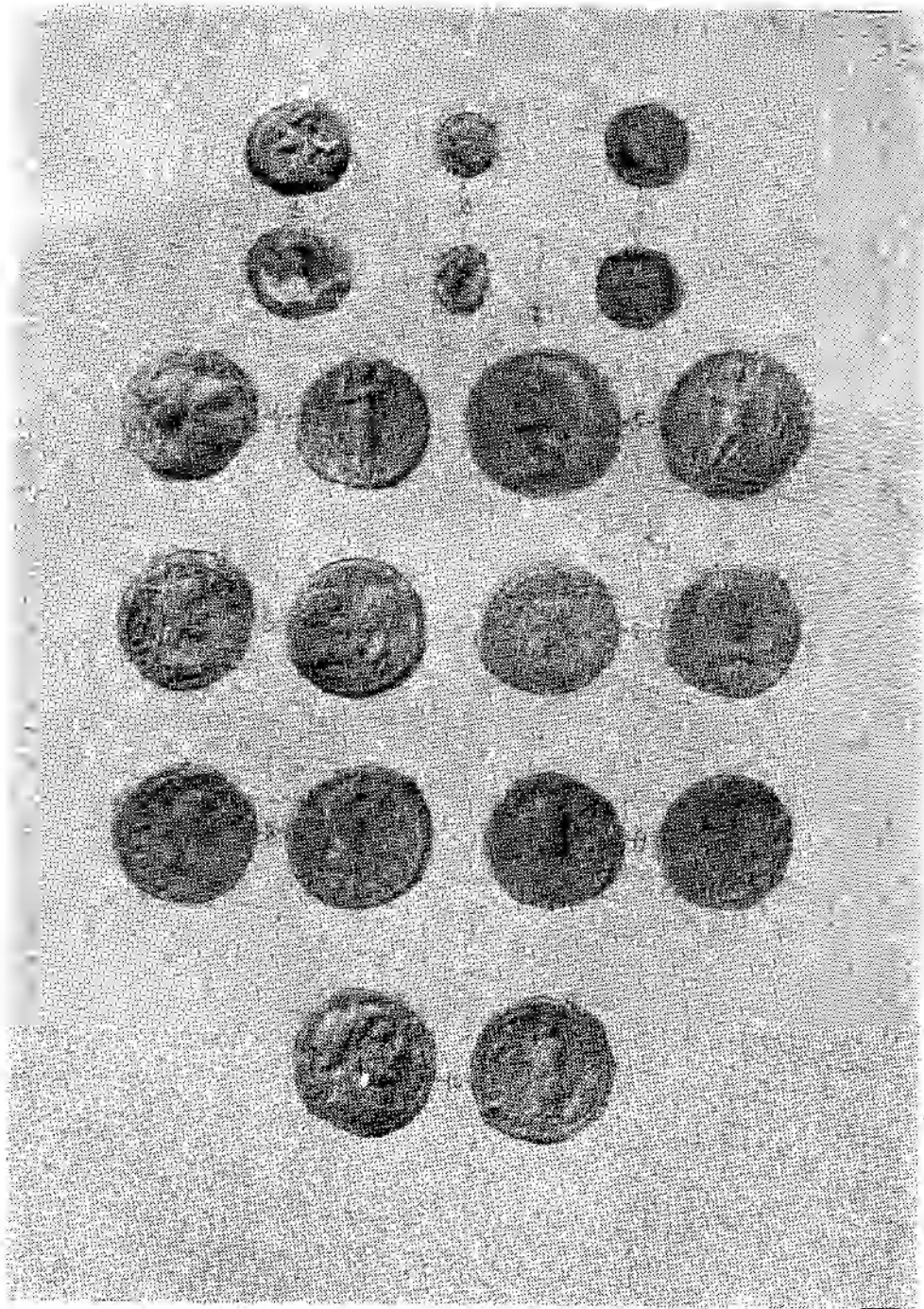

Табл. I.

року в музеї є два екземпляри, які штамповані одною парою штемпелів, тою ж, що і екземпляр Британського музею⁵¹; перед імператором нічого нема, перед царем маленький тризубець. На монеті 520 року (інв. № 52085) перед імператором знову є зірка, перед царем же нема нічого⁵². Остання монета з нашої колекції (інв. № 52109), належна Рескупоріду III, відноситься до 522 року — перед царем зображений меч або кинджал, перед імператором нема ніяких зображень. Монета відзначається дуже поганим стилем зображень. Цей екземпляр видано Міннізом⁵³.

Монети Рескупоріда III за якістю металу наближаються до монет Савромата II — проба їх коливається від 375 до 320, але екземпляр 522 року має пробу тільки 290.

Останні монети боспорських царів зі збірки Одеського музею мають такий низький відсоток вмісту золота, що їх навряд чи можна рахувати навіть електровими. Для п'яти монет Котиса III, Савромата III і Рескупоріда III (525—530 років н. е.) проба виражається числом 110⁵⁴.

Крім монет Боспорських царів, в музеї є два відбитки таких монет на тонких золотих пластинах. В одному випадку (інв. № 52243) відбиток зі зворотного боку мідної монети невідомого царя, який правив близько початку нашої ери. На пластинці чітко відбилася герма з пальмовою віткою праворуч і з царською монограмою з літер ВАЕ зліва⁵⁵. Другий відбиток (інв. у 52245) з мідної монети Рескупоріда V знято з аверса, на цьому знімку відбитий цар з тризубцем і надписом⁵⁶. Такі відбитки використовувались для оздоблення похоронних вінків.

Золотих римських монет в колекції Одеського археологічного музею всього п'ять екземплярів⁵⁷. Всі вони пробиті, один екземпляр аж два рази. З цього можна скласти висновок, що всі вони використовувались як оздоблення. За хронологією найбільш раннім є стертий авреус Антоніна Пія (інв. № 52292). Ця монета знайдена недалеко від Очакова⁵⁸. Далі йдуть три монети (інв. №№ 52186 і 52192) середини третього віку н. е.: авреус Пилипа Араба і два авреуса Декія. Одну з монет Декія було знайдено в Білгород-Дністровському⁵⁹. В музеї є один солід Діоклетіана (інв. № 52179; табл. I, 10).

Останню групу золотих античних монет Одеського музею становлять три екземпляри варварських наслідувань стагерам Олександра Македонського і римським імператорським монетам (інв. №№ 52327, 52264 і 52339). Ці монети вимагають окремого вивчення.

⁵¹ Інв. №№ 52096, 52190; ср. Каталог Прове, табл. X, 562; СВМ, Pontus, pl. XVII, I.

⁵² Б. В. Кен е, Музейн. В. В. Кочубея, т. II, СПб., 1857, табл. XVII, 93; Каталог Прове, табл. X, 571.

⁵³ Е. Г. Мінніз, вказ, твір, табл. VIII, 16.

⁵⁴ Монети Котиса III: Інв. № 52120=525 р. б. е., перед імператором тризубець, перед царем кулька; СВМ, Pontus, pl. XVII, 6; Інв. № 52121=525 р. б. е., перед імператором кулька; Е. Г. Мінніз, вказ, твір, табл. VIII, 17. Монети Савромата III; Інв. № 52117=527 р. б. е., перед імператором кулька (невидана,—табл. I, 8); Інв. № 52118=527 р. б. е., перед імператором дві кульки; Б. В. Кен е, вказ, твір, табл. XVIII, 105; П. О. Бурачков, Общий каталог, табл. XXXII, 297.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. 45, 10.

⁵⁶ Там же, табл. 50, 7.

⁵⁷ Монети Константина та слідуючих імператорів Західної та Східної Римської імперії, навпаки, дуже численні; вони вимагають, проте, окремого розгляду. В межах цієї публікації розглядаються лише монети, карбовані до перших років IV ст. до н. е., до Діоклетіана включно.

⁵⁸ Рукописний каталог, стор. 22, № 1—8—8

⁵⁹ Там же, стор. 26, № 1—10—10